

IZVOARELE ISTORICE ȘI TERMINOLOGIA PRIVIND AȘEZĂRILE FORTIFICATE DIN SEC. IX—XIII

După cum se știe, intensificarea cercetărilor arheologice privind perioada de la sfârșitul mileniului I și începutul celui următor a permis istoriografiei noastre noi puncte de vedere, mult mai apropiate de realitate, asupra cunoașterii structurilor social-economice și politice ale societății românești din pragul evului mediu¹.

Progresele sînt sesizabile în primul rînd în așezări, fie în cele deschise, fie în cele fortificate care apar la sfârșitul mileniului I. Peste tot în jurul nostru se constată un spor demografic, o mai intensă activitate economică într-o perioadă de relativă liniște cuprinsă între sfârșitul sec. VIII și sfârșitul sec. IX, după ce puterea avarilor a fost înlăturată de către Imperiul carolingian care și-a extins stăpînirea pînă în Panonia. Neamurile slave se stabilizează punînd bazele unor state temeinic organizate: Moravia Mare, Boemia, Bulgaria, Rusia kieviană. Relațiile comerciale se înviesc în această parte a Europei în primul rînd între Imperiul bizantin, cel carolingian și statele slave. Pe teritoriile locuite de români se înregistrează progrese notabile în ceea ce privește habitatul: numai între sec. IX—XI se cunosc prin cercetări arheologice peste 1000 de așezări, în general grupate pe importante trasee comerciale de uscat și de apă, în jurul unor centre fortificate, al unor exploatari miniere. Apariția așezărilor fortificate reprezintă o formă superioară de organizare, acestea fiind centrele unor comunități constituite în nuclee cu caracter statal incipient, fenomen general de altfel în întreg spațiul Europei centrale și răsăritene².

Ele nu au numai un rol exclusiv militar-defensiv, ci și unul economic, administrativ și politic, fiind reședințe ale conducătorilor locali. În Transilvania, primele mențiuni scrise despre conducătorii populației locale româno-slave se referă deopotrivă și la unele așezări fortificate pe care ungurii le-au găsit aici și pe care le-au preluat, le-au refăcut, dîndu-le altă destinație (centre de comitat, episcopii, mănăstiri, orașe).

Știrile scrise, puține, uneori confuze și discutabile, cel mai adesea indirecte, insuficiente pentru reconstituirea complexelor probleme istorice, sînt totuși de o mare importanță, ele constituind puncte de plecare pentru cercetările arheologice asupra multor obiective.

¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 19—103; Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii* (sec. VIII—XI), București, 1933.

² Witold Hensel, *La naissance de la Pologne*, Wrocław — Varșovia — Cracovia, 1966, p. 37—100; 154—202.

Terminologia referitoare la aceste aşezări este destul de inconsecventă³. Cel mai adesea apar în sursele scrise cu termenul de *castrum*, cu sensul de cetate, fortificație. Uneori pentru același obiectiv este folosit și termenul de *civitas* sau de *urbs* (ceea ce semnifică același lucru), mai ales pentru sec. XI—XII, acesta referindu-se însă la aşezarea civilă din preajma unui castru (*suburbium*). Alteori aceste aşezări mai apar în documente și sub numele de *villae* sau *oppida* (*tirguri*). Din *civitas* derivă denumirea de oraș în limbile moderne: italiană (*città*), franceză (*cit *), spaniolă (*ciudad*), engleză (*city*). În română derivă termenul de *cetate*. Din termenul de *burg* cu înțeles inițial de fortificație (de la latinescul *burgus*) derivă în diferite limbi termeni cu sens de oraș sau de instituții orășenești (*bourg, borough, borgo, burgo, faubourg, b rger, p rgar*). În limbile slave, din termenul inițial *grad* cu sens de cetate derivă *gorod* în rusă, *grad* în poloneză, *grad* în s rbă și bulgară, *hrad* în cehă, cu sensul de oraș. În limba maghiară, din termenul *v r* (*cetate*) derivă *v ros* = oraș, intrat și în limba română.

Din sec. XIII se face o distincție mai nuanțată între *civitas, urbs* și *castrum*. Cavalerii teutoni aveau voie să construiască cetăți și orașe din lemn (*castra lignea et urbes ligneas*). Rogerius este destul de explicit c nd vorbește de cetatea de la Oradea bine întărită și de orașul nefortificat (*Et cum castrum ex una parte derutum cerneretur, amplio muro illud fecimus reparari, ut si civitatem defendere non possemus, ad castrum refugium haberemus*)⁴. Același autor vorbește și despre Rodna, pe care o numește at t *villa* c t și *civitas*, specific nd că nu era fortificată atunci c nd a fost atacată de tătari (*Tartari subito venientes cum fossata, muros et municiones aliquos non haberent*)⁵.

Pentru a cunoaște c t mai exact situația unor atari obiective din Transilvania primelor veacuri ale evului mediu și pentru o încadrare mai veridică în contextul european al vremii, considerăm nu lipsită de temeii o scurtă incursiune în izvoarele scrise, în special cele narative contemporane, referitoare la teritoriile din imediata noastră vecinătate. Țin nd cont de sărăcia știrilor scrise și de inconsecvența terminologiei cu referire la habitatul medieval timpuriu, ne-am putea face o imagine c t de c t apropiată de realitate prin compararea situației de la noi cu cea din teritoriile unde aceasta este în multe cazuri mai temeinic surprinsă în sursele scrise.

Un izvor destul de important de la sfirșitul sec. IX, deși privit uneori cu rezerve datorită unor exagerări, așanumitul *Geograf bavarez*, foarte probabil o iscod  a regiilor germani în teritoriile slave, furniz nd date asupra așezărilor acestora și în special a celor din Moravia Mare cu care Ludovic Germanicul și Arnulf de Bavaria aveau permanente conflicte, dar și a celor din Polonia,  nșir  o seamă de așezări fortificate (*Marharii habent civitates XI... Vulgarii... populus multus habens civitates V...*

³ Gy rffy Gy., *Les d buts de l'évolution urbaine en Hongrie*,  n *Cahiers de civilisation médiévale*, XIII, 1969, p. 127—146; M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas (Cetăți și orașe transilvănene din sec. IX—XIII)*,  n *ActaMN*, VIII, 1971, p. 197—202 (cu bibliografia problemei).

⁴ Rogerius, *Carmen miserabile*, în A. F. Gombos, *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*, III, Budapesta, 1937, p. 2080—2081.

⁵ *Idem*, p. 2072.

Et populus quem vocant Merehanos, ipsi habent civitates XXX)⁶. Analele de la Fulda amintesc la 864 cetatea Devin, reședința ducelui Rostislav al Moraviei Mari cu formula *illam ineffabilem munitiones Rastizi sau urbs antiqua Rastizi*, iar la 892 pe cea a principelui Braslav din Panonia *Paludorum urbs* (Mosaburg-Zalavár)⁷. Cronicarul Cosma de Praga menționează pentru sec. XI o serie de așezări fortificate cu termenul de *castrum* (Trenčín, Pobedin, Gnezno)⁸. Reședințele cneziale din Polonia sînt denumite de către *Gallus Anonimus* cu termenii de *civitas* sau de *castrum*. În faimosul act de la sfîrșitul sec. X al papei pentru ducele Mieszko I denumit *Dagome index*, întreaga Polonie luată sub protecția Sfîntului Scaun era denumită *civitas Schignesne* cu toate dependențele⁹. *Cronica veche rusă* înșiră o puзderie de orașe-cetăți ale Rusiei kievicne, acele *goroduri*, printre care se remarcă Kievul, care, după părerea altui contemporan, cronicarul Adam de Bremen, rivaliza cu Constantinopolul. Izvoarele nordice numeau Rusia *Gardarikia* (țara orașelor multe).

Aceeași terminologie o întîlnim în izvoarele grecești și latine pentru fortificațiile și așezările fortificate din Peninsula Balcanică. La Constantin Porfirogenetul întîlnim termenul grecesc latinizant de *kastron* (similar cu *civitas* sau *urbs*) cînd vorbește despre așezările din Croația și Serbia (Nona, Biograd, Scardona, Spalato, Belgradul sîrbesc), de Sarkelul khaazar (numit și *Oppidum Chazarorum*), de Cetatea Albă (Asprokastron) din limanul Nistrului și de altele părăsite din zona aceea. O serie de localități din Serbia sînt denumite *oppida* (Destimicum, Tzernabuscee, Magyretus, Lesnee, Selenes etc)¹⁰. Ioan Cinnamos folosește termenul *poleis* pentru unele așezări (Beroe-Stara Zagora, Branicevo, Zemun, Belgrad, Horom)¹¹. Tot *poleis* este numit Preslavul Mare al bulgarilor de către Nicetas Choniates, iar Theophilact de Ohrida folosește termenul de *frunera* pentru unele așezări (Stara Zagora, Philippopol etc)¹². Într-un *Itinerar în Țara Sfîntă* din sec. XII se vorbește de *civitates* Belgrad, Adrianopol, Constantinopol¹³.

Mai apropiată și chiar implicată în evenimentele de la noi, *Gesta Hungarorum*, lucrarea notarului regelui Bela III¹⁴, amintește nenumărate fortificații și așezări, cu ocazia cuceririi Panoniei de către unguri, pe care aceștia le-au găsit la venirea lor, ca aparținînd populațiilor slave și romanice. Autorul anonim vorbește și despre fortificații construite de unguri sau de către populația din zona respectivă, lucru important pentru cunoașterea tehnicii de construcție a vremii. Majoritatea au fost refozosite în perioada ulterioară, în jurul lor organizîndu-se unități admi-

⁶ *Geographus Bavarus seu Descriptio pagorum Slavorum. A. 866—890*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, II, p. 1006. Pentru triburile poloneze geograful dă următoarea situație: silezianii — 51 *civitates*, opolinii — 20 *civitates*; lendizii — 98 *civitates*; glopeanii — peste 400 *civitates* (W. Hensel, *op. cit.*, p. 57).

⁷ *Annales Fuldenses a. 680—901*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 132.

⁸ *Cosmas Pragensis, Chronicon Bohemorum*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 302—306.

⁹ W. Hensel, *op. cit.*, p. 61.

¹⁰ *De administrando imperio*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, p. 720—748.

¹¹ *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, III, București, 1975, p. 231 și urm.

¹² *Idem*, p. 17.

¹³ A. F. Gombos, *op. cit.*, II, p. 848.

¹⁴ *Anonymi Belae regis notarii Gesta Hungarorum*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, p. 229—256.

nistrative (comitate) sau implantându-se în ele instituții ecleziastice (episcopii, arhidiaconate, mănăstiri). Termenul cel mai frecvent cu care sînt denumite este cel de *castru* (Urschia, Bundyn, Hung, Zemlun, Borsva, Olpar, Bihor, Zotmar, Geuru, Puruzlon, Gumur, Stumtey, Galgony, Blundus, Trusun, Bana, Zabrag, Posoga, Vlcou, Budrug, Horom, Keuee, Borons, Scereducy, Borona, Bezpren, Bellarad, Pest etc.). Cîteva sînt denumite *civitates*, ceea ce nu pare întîmplător, deoarece acestea sînt în multe cazuri reședințe ale unor principii: Kiev, Lodomer, Galicie, Nytra (reședința principelui slav Zobor), Alba Bulgarica (Belgradul sîrbesc), Spalato, *civitas Athile regis* (Buda veche), Bezpren, Neopatras, Durasu, Padova, Torino. Trebuie să înțelegem prin aceste caestre în cele mai dese cazuri, dacă nu în totalitatea lor, niște fortificații cu valuri de pămînt și șanțuri așa cum s-au construit și în vremea lui *Anonymus*. El menționează construcția cîtorva dintre fortificațiile din Panonia: Szaboics, Sarvar, Csongrad. Despre ultimul se spune: „*fecit inter castrum Olpar et portum Beuldu edificari castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclavi secundum ydiome suum Surungard id est nigrum castrum*”.

Pe teritoriul Banatului la cumpăna veacurilor IX—X existau în cadrul formațiunii politice conduse de Glad cetățile Orșova (*castrum Vrschia*), Keve, Horom și probabil cetatea de lângă Mureș, mai tîrziu a lui Achtum care descinde din Glad (*ex cuius progenie Achtum fuit natus... tempore sancti regis Stephani Sunad filius Dobuca, nepos regis, in castro suo iuxta Morisium interfecit*)¹⁵. Pe teritoriul ducatului lui Menumorut sînt amintite caestrele Bihor, Sătmar și Bellarad, precum și localitatea Ziloc¹⁶. În interiorul Transilvaniei, unde stăpînea românul Gela (*quidam Blachus*), este amintită cetatea acestuia de lângă Someș, spre care a încercat să se refugieze după lupta cu armata ungurească condusă de Tuhutum (*ad castrum suum iuxta flumen Zomus positum*)¹⁷.

Un izvor indispensabil pentru începuturile evului mediu în părțile bănățene, *Legenda S. Gerhardi*, vorbind despre principele Achtum din cetatea Morisena (*princeps in urbe Morisena... Achtum*), spune despre acesta că a construit o mănăstire pentru călugări greci închinată Sf. Ioan Botezătorul (*construxit in... urbe Morisena monasterium in honore B. Johannis Baptiste, constituens in eodem abbatem cum monachis Grecis*). Gerhard a fost numit episcop în nou creată dieceză din Morisena (*episcopatum urbis Morisene, in urbem Morisenam, in civitatem Morisenam*)¹⁸. Din context reiese limpede că este vorba de o așezare importantă în curs de urbanizare, atît în perioada anterioară cuceririi maghiare, cît și după aceea, cînd devine centru episcopal și de comitat. Nu întîmplător

¹⁵ *Idem*, cap. 11 (p. 236), cap. 44 (p. 249).

¹⁶ *Idem*, cap. 51 (p. 252—253), cap. 21 (p. 240), cap. 22 (p. 241). Fără îndoială este vorba de o cetate Bellarad (*tertio autem die ordinatis exercitibus ad castrum Bellarad egressi sunt*). Avînd în vedere că teritoriul stăpînit de către Menumorut se întindea pînă la Mureș, s-ar putea ca sub acest nume să fie vorba de cetatea Arad situată pe malul nordic al marelui riu. Pe dealul *Bilhrad* din raza orașului Sebiș-Arad au fost semnalate urmele unei fortificații de pămînt și lemn, și material arheologic databil în sec. IX—X (vezi Șt. Matei, P. Iambor, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 508, nota 2). Cît despre Ziloc, s-ar putea să fie vorba despre fortificația de pămînt de la Ortelec-Zalău.

¹⁷ *Idem*, cap. 27 (p. 242).

¹⁸ *Legenda Sancti Gerhardi episcopi*, în *SRH* II, p. 487—493.

i se dă insistent atributul de *urbs* sau *civitas*. Cele câteva sondaje arheologice întreprinse la Cenad par să confirme importanța acestei așezări¹⁹.

Într-un alt izvor din sec. XII, lucrarea geografului arab al-Idrisi scrisă pentru regele Roger II al Siciliei pe la 1153—1154, se spune despre Cenad că „este un oraș înfloritor, frumos și populat situat pe malul apusean al râului la 4 zile distanță de Keve, la 3 zile de Csongrad și la 4 zile de Timișoara”²⁰. Către mijlocul secolului XIII Cenadul era o așezare înfloritoare cu caracter urban, dar a avut de suferit mult de pe urma invaziei tătaro-mongole, după cum relatează cronicarul Rogerius (*Chanadinum civitatem super fluvium Morisii* . . .).

O altă așezare cu un rol tot atât de important ca și Cenadul, atât înainte cât și după cucerirea maghiară, a fost Alba Iulia, fiind inițial centrul unei formațiuni politice locale (un voievodat), mai apoi al unei episcopii, al unui comitat și poate chiar al voievodatului Transilvaniei. Prima mențiune documentară se referă la prima jumătate a sec. X și anume la ocuparea așezării de către o căpetenie (*gylas*) a unui trib care i-a însoțit pe unguri la venirea lor în aceste părți. Unii cronicari îl numesc Gyula și spun despre el că ar fi tatăl Saroltei, soția ducelui Geza și mama lui Ștefan I. *Cronica pictată de la Viena* relatează că acesta a descoperit ruinele unei cetăți romane în care s-a stabilit (*Tertius vero capitaneus Gyula fuit, unde Gyula filius Ladizlai derivatur. Eratque iste Gyula dux magnus et potens qui civitatem magnum in Erdelu... qui iam pridem a Romanis constituta fuerat*)²¹. În *Cronica de la Bratislava* se specifică numele cetății în același context al evenimentelor (*civitatem Albam in Erdeuel*)²². Alte știri despre Alba Iulia sînt din primii ani ai sec. XI cu ocazia luptelor dintre Ștefan I al Ungariei și „unchiul său” (*avunculus suus*), un alt Gyula (*rex Iulus*, cum îl numesc unele cronică), precum și dintre amintitul rege și pecenegii care au atacat orașul-cetate prin 1015, după cum relatează Hartvik, biograful său (*ad Albam Transilvaniam precepit festinare... ad munitiones civitatem*)²³. O altă bătălie, pe care regele Ladislau I cel Sfînt o dă la cetatea Alba (*ad castrum Albense*) în 1083, este amintită de asemenea într-o cronică²⁴. La începutul veacului al XII-lea, mai exact în 1111 și 1113 sînt amintiți documentar principele Mercurius al Transilvaniei și episcopul Simion²⁵. Ar fi tentant să dăm crezare mai sus numitului geograf arab al-Idrisi, care, cînd amintește *Belegraba*, „marele, înfloritorul și bogatul oraș care, mergînd în susul râului de lîngă Cenad poate fi atins după 3 zile de călătorie”²⁶, se referă la Alba Iulia, așezată, după cum se știe, tot pe Mureș. Prima mențiune documentară propriu-zisă a cetății este din 1206 (*ioba-*

¹⁹ P. Iambor, Șt. Matei, A. Bejan, în *Ziridava*, XIV, p. 89—108.

²⁰ Tadeusz Lewicki, *Polska i kraje sosedne w swietle „Księgi Rogera” geografja arabieskego z XII w. al-Idrisiego*, I, Cracovia, 1945, p. 126, 135—136. Se vorbește și despre alte așezări mai importante din Ungaria de atunci: Csongrad, Bacs, Branicevo, Keve, Titel, Pancevo, Timișoara (în arabă *Tanisbar*), care este prezentat ca un oraș înfloritor, populat, în jurul căruia se află cîmpii bogate cu felurite culturi.

²¹ *Chronicon Pictum Vindobonense*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 608.

²² *Chronicon Posoniense*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, II, p. 34.

²³ A. F. Gombos, *op. cit.*, III, p. 2589—2590.

²⁴ *SRH*, II, p. 369.

²⁵ *DIR*, C. Transilvania, veacurile XI—XIII, I, București, 1951, p. 2, 3.

²⁶ T. Lewicki, *op. cit.*, p. 136.

giones *Albensis castrij*)²⁷. În sec. XIII așezarea s-a mărit, ea fiind menționată ca *civitas* în sens de oraș. Astfel cu ocazia invaziei tătarilor din 1241 aceștia au intrat în *Alba civitate transilvana*, iar Rogerius a ajuns ad *Albam civitatem*²⁸. După 1241 proprietățile regale din comitatul Alba, ca și orașul și cetatea distruse de tătari, au fost donate de către Bela IV și Ștefan V episcopiei de Alba Iulia²⁹. Resursele economice ale acesteia au fost concentrate la ridicarea cetății de pe stînca de la Tăuți în 1267³⁰ și a catedralei romanice. Tot atunci se ridică pe pământul „oaspeților” de la Cricău și Ighiu, la Piatra Craivii, o nouă cetate regală ca centru de comitat, menționată în documentul din 1272 cu numele *castrum nostrum Kechkes*³¹. Alba Iulia, fără o fortificație refăcută după dezastrul de la 1241, a putut fi atacată în 1277 de către sașii răsculați, populația de peste 2000 de oameni refugiată în catedrală a pierit în urma marelui incendiu³². La 1291 este amintită amenajarea de apărare de pe fațada de vest a catedralei — acel *arx* cu funcție de donjon³³. Probabil la începutul sec. XIV s-a refăcut cetatea, care cuprindea traseul vechiului castru roman, zidurile fiind reparate și înălțate. În 1349 Ludovic I purcede la confiscarea averilor episcopale, deoarece episcopul era nesupuș regelui, refuzându-i primirea „în cetatea sus-zisei biserici din Alba Iulia ... spre marea necinste a cinstei și demnității regale”³⁴.

Un alt centru important, avind multe similitudini cu Cenadul și Alba Iulia, a fost așezarea fortificată de la Biharea, despre care avem știri scrise, după cum am văzut, de la cumpăna veacurilor IX—X. Se pare că după ocuparea de către unguri a teritoriului fostului voievodat al lui Menumorut, s-a creat așa-numitul *ducat* pentru moștenitorul tronului regal³⁵. În veacul XI a fost creată episcopia de Bihor, primul episcop cunoscut fiind *Lieduinus* pe la 1061, originar din Lotharingia (*Lieduinus episcopus Bichariensis, genere Lothariensis*)³⁶.

În 1068 așezarea de la Biharea a fost victima prădăciunilor săvârșite de cumani, ca de altfel toată partea vestică a Transilvaniei (*Cuni... totamque provinciam Nyr usque civitatem Byhor crudeliter depredantes*)³⁷. În 1071 ducele Ladislau (viitorul rege) a plecat după ajutor militar în Rusia din orașul-cetate Bihor (*Ladislaus... de civitate Byhor ivit in Rusciam*)³⁸. În 1077/1078 cumanii conduși de Copulch au prădat Transilvania trecînd prin Biharea, îndreptîndu-se spre Ungaria (*Qui depopulata terra Transilvana transiens venit ad Bihor*)³⁹. În ultimii ani ai sec. XI,

²⁷ Zimmermann — Werner, *Urkundenbuch...* (în continuare ZW, Ub.), I, p. 8—9.

²⁸ A. F. Gombos, *op. cit.*, p. 1709, 2083.

²⁹ DIR, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 191, 362.

³⁰ DIR, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 180.

³¹ Gh. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din sec. XIII—XIV*, Cluj-Napoca, 1986, p. 72.

³² DIR, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 187, 190, 191.

³³ Entz Géza, *La cathédrale de Gyulafehérvár*, în *Acta Historiae Artium*, V, Budapest, 1958, p. 24.

³⁴ DIR, C. Transilvania, veac. XIV, IV, p. 520.

³⁵ După Ladislau, *ducatul* a fost stăpînit de Coloman, apoi de ducele Almus (A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 645).

³⁶ *Fundatio ecclesie Namucensis*, în A. F. Gombos, *op. cit.*, p. 969.

³⁷ SRH, I, p. 366.

³⁸ SRH, I, p. 377.

³⁹ A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 643.

poate prin 1093—1094, regele Ladislau I a construit mănăstirea Sfintei Fecioare din Oradea devenită reședință episcopală (*in parochia castri Bihor inter flumen Keres... proposuit constituere monasterio in honore Virginis Marie quem locum Varadinum nominavit*), în jurul căreia s-a dezvoltat orașul (*cum igitur ad predictam civitatem pervenisset*)⁴⁰. Așezarea de la Bihorea apare și într-un document din 1075, fiind menționată ca *civitas Bichor*⁴¹.

Cu ocazia invaziei cumanilor din 1068 este amintită așezarea fortificată de la Dăbica, unde regele Solomon și ducii Geza și Ladislau i-au așteptat pe prădători aproape o săptămână (*in urbe Dobuka pene per totam septimanam ibi adventum paganorum expectarunt*)⁴². Cunoscind cât de cit întinderea așezării și proporțiilor fortificației de la Dăbica în urma cercetărilor arheologice, putem afirma cu certitudine că cel puțin pentru veacul XI aceasta își merita atributul de *urbs*. Din 1164 îl cunoaștem pe primul comite (*Eustachius comes de Dobuka*). La începutul veacului XIII, în *Registrul de la Oradea* sînt amintiți *castrenses*, iobagii cetății, comitele Zakeus, comitele Vaiuoda, arhidiaconul Ioan⁴³. Din a doua jumătate a veacului XIII știrile despre cetate încetează, deși mai sînt amintite documentar unele posesiuni aparținătoare acesteia. Se pare că în intervalul 1265—1269 cetatea aflată în ruină după invazia tătarilor i-a fost acordată banului (comitelui) Micud (*comes Micud... Comitatum suum tunc temporis de Dobuka*)⁴⁴, căruia îi va fi întărită și stăpînirea satului Dăbica (*villa castri Dobukawar falua vocati*)⁴⁵.

Dezvoltarea Clujului medieval este strîns legată de existența unei fortificații anterioare (confirmată dealtminteri prin cercetările arheologice din ultima vreme) în jurul căreia s-a organizat și comitatul omonim. Primele consemnări în sursele scrise se referă la comiții de Cluj: 1173/1177 — Thomas comes Clusiensis; 1183 — Gallus Culusiensis comes; 1201 — Pazman comes de Kulus⁴⁶; 1208 și 1213 — Cristophorus curialis comes de Clus, la oamenii cetății (*castrenses*), la iobagii acesteia (*iobagiones castri de Clus*) și alți slujbași⁴⁷. La sfîrșitul sec. XI în așezarea fortificată au fost aduși călugări benedictini, întemeindu-se o celebră în tot evul mediu mănăstire sub patronaj regal (*monasterium Beatae Virginis Coluswar fundatio Sancti regis Ladislai existit*)⁴⁸ amintită pentru prima oară în documentul papal din 1222. În așa-numita *Notiță de la Epternach*, relatîndu-se despre marea invazie tătaro-mongolă din 1241 în Transilvania, este menționat și Clujul care a avut de suferit (*Item in quodam castro quod dicitur Clusa cecidit infinita multitudo Ungarorum*)⁴⁹. După acest dezastru așezarea a fost repopulată cu coloniști (*hospites*). Ștefan V a încercat să ridice satul cetății Cluj la rang de oraș

⁴⁰ SRH, II, p. 523.

⁴¹ DIR, C. Transilvania. veac. XI—XIII, I, p. 1.

⁴² A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 630.

⁴³ *Registrum Varadinense*, ed. I. Karácsonyi, Budapest, 1903, p. 376 și urm.

⁴⁴ *Regesta regum stirpis Arpadiana*, ed. Szentpétery, II/2—3, Budapest, 1951, p. 1959.

⁴⁵ DIR, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 213.

⁴⁶ DIR, C. Transilvania. veac. XI—XIII, I, p. 6, 10, 44; ZW, Ub., I, p. 6.

⁴⁷ DIR, C. Transilvania. veac. XI—XIII, I, p. 49, 53, 57, 140, 147.

⁴⁸ ZW, Ub., I, p. 521.

⁴⁹ A. F. Gombos, *op. cit.*, p. 1709.

(*civitas*), dar a întâmpinat rezistență din partea episcopului de Alba Iulia (în 1275 și 1282 așezarea este numită *villa Kuluswar, Clusvar*)⁵⁰. Adevăratul act prin care acest sat a fost ridicat la rang de oraș (*civitas*) este cel din 19 aug. 1316 dat de regele Carol Robert, cu drepturi pentru *cives* și *hospites*, creindu-se instituții similare cu cele din toate orașele întemeiate după așa-numitul drept german (*Quod cum Stephanus illustris rex Hungariae . . . volens olim fundare et congregare predictam civitatem Kuluswar multa prerogativa libertatem ipsos decorasset et praedictas fecisset . . .*)⁵¹. Dar locuitorii din așezarea din preajma fostei cetăți de la Cluj-Mănăstur (decăzută în sec. XIII—XIV la starea de *villa Clusmonustra*) pretindeau că ea este mai veche decât Clujul, în fața regelui Carol Robert în 1341 și 1342 (*quod eadem villa de Clusmonustra quoad situationem et fundationem antiquior de civitate Cluswar usque modo sine intermissione libertatem universi populi*)⁵². Din punct de vedere arheologic situația se confirmă pînă în momentul de față, avînd în vedere vechimea așezării din interiorul incintei de la Cluj-Mănăstur și din exteriorul ei (începînd cu sec. IX—X). Pe vatra veche a orașului Cluj, din toate cercetările întreprinse pînă în prezent și din descoperirile întâmplătoare, urmele cele mai vechi de locuire nu coboară, cu toată indulgența, sub sfîrșitul sec. XII sau începutul sec. XIII. Urme de fortificații n-au fost descoperite, afară de cele știute din sec. XIV—XV⁵³.

Pentru Turda situația este mai dificilă de a stabili în stadiul actual al cercetărilor arheologice, dacă știrile scrise se referă la o cetate de pe vatra actuală a orașului sau la cetatea de la Moldovenești. Primul document, cel din 1075, vorbește despre un loc de vamă pe Arieș lîngă cetatea Turda (*ad castrum quod vocatur Turda*)⁵⁴. O copie după un document al lui Sigismund de Luxemburg care confirmă privilegiile scaunului secuiesc al Arieșului, din 1289 și 1291, reprezentat prin locuitorii din cetatea Turda numită Varfalva (*Turdavar alias Varfalva vocata*)⁵⁵ pare să încurce lucrurile, deoarece Moldovenești (Várfalva) făcea parte din scaunul Arieș, pe cînd Turda era centrul comitatului omonim. În apropierea salinelor de aici s-a dezvoltat o așezare cu caracter urban, locuitorilor și oaspeților de aici (Torda Akna) reinnoindu-li-se privilegiile în 1291, cele vechi fiindu-le arse de către tătari în 1285 în cetatea banului Mikud. În 1297 este amintit orașul Turda (*civitas Tordensis*), unde era și centrul comitatului. În 1323 este amintită cetatea Saxoniarava, care pare să fie fostul castru roman locuit și în evul mediu timpuriu, după cum se constată în cercetările arheologice. O altă cetate menționată pe vatra

⁵⁰ DIR, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 174, 293.

⁵¹ Jakab Elek, *Kolozsvár Tört., Oklevelek*, I, Kolozsvár, 1889, p. 31—22.

⁵² ZW, *Ub.* II, p. 124—125. Fotocopii după cele două documente (DI 28061 și DI 37084) se află la Institutul de Istorie din Cluj.

⁵³ Fără a da argumente noi în această problemă, K. Horedt susține în continuare că cetatea medieval-timpurie a Clujului s-ar fi aflat în *Ovár*, iar incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur ar fi opera călugărilor benedictini (*Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 131—133).

⁵⁴ DIR, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, p. 1.

⁵⁵ Orbán Balázs, *Torda város és környéke*, Budapest, 1889, p. 92—93. Ideea acestei identificări a fost îmbrățișată de către K. Horedt, călăuzindu-se de ea în cercetările arheologice de la Moldovenești cu aproximativ patru decenii în urmă (*Contribuții la istoria Transilvaniei (sec. IV—XIII)*, București, 1958, p. 138—149).

orașului este cetatea *Arieșului* (*castrum Aranyaswar nuncupatur*), amintită într-un act de hotărnicire din 1276 al satului bisericii din Arad (*Egyhazfalva*) și Sînmiclăuș al banului Micud. În 1441 este amintită pentru prima oară cetatea regală Sînmiclăuș (*castrum nostrum Zenthmikloswara*). Toate aceste trei cetăți ar putea fi una și aceeași, schimbându-și numele în decursul timpului⁵⁶.

O așezare fortificată medieval-timpurie în curs de cercetare arheologică, care promite să ofere material interesant, este cea de pe un platou de lângă Ocna Mureș (Uioara de Sus). Nu împărtășim părerea istoricului Györffy Gy., care susține că Fanciska, iscoada cumanilor care au prădat Transilvania în 1068, din *Novum Castrum*, ar fi fost originară din această așezare. Mai degrabă era dintr-o cetate omonimă din Slovacia, după cum ne indică și contextul evenimentelor. În 1177/1202—1203 este amintit satul Turdaș, aparținând de Ujvar (*villa Tordosi de Vyvar*). În 1268/1291 este amintit un alt pământ al respectivei cetăți (*terra Novi Castri Kuncsey vocatam*), pentru ca în 1280 să fie menționat pământul Hiria din comitatul Ujvar (*terre... Hari vocate in Comitatu Vyvar existentis*). Un alt document din 1296 pomenește bisericile de piatră din două sate ale cetății respective (*Kuncsedvyvar vocate iuxta Morosium, ubi sunt sitae 2 villae, una Wyvar secunda vero Foludy...*)⁵⁷. Aceste sate ajunse în stăpînirea episcopului de Alba Iulia, în 1298 sînt schimbate cu posesiuni ale banului Micud și fiilor săi⁵⁸.

Despre Cetatea-de-Baltă, reședința comitatului Tîrnava, avem știri din veacul XII, deși cercetările arheologice îi dezvăluie o vechime mult mai mare. În 1177/1203, într-un document de hotărnicire a domeniilor bisericii din Arad, este amintită pentru prima oară această așezare fortificată (*meta cum villa Cuculensis castris, que vocatur Bodon*). În 1214 este amintit primul comite (*Raphael comes de Kuekellu*)⁵⁹. În 1241 *Notița de la Epternach* relatează că în această așezare au fost uciși 30000 oameni (*Tartari... ceciderunt in villa que Kumelburch dicitur amplius quam triginta milia*). Poate că cifra era exagerată... Totuși, așezarea era mare, deși este numită *villa*. Dar tot *villa* este și Sibiul, unde același izvor arată că au fost uciși cca. 100000 oameni (*in civitate que villa Hermani dicitur plus quam centum milia*)⁶⁰. Evident, cifrele pot fi exagerate.

Nu avem nici multe, nici prea timpurii știri scrise despre așezarea fortificată de la Hunedoara. Cîteva cercetări arheologice sporadice la fortificația de pământ și lemn de pe dealul Sîmpetru, mărginită de riurile Cerna și Zlaști, au sugerat ideea funcționării acesteia în sec. XI—XII. La 300 metri, în grădina castelului a fost identificată o așezare cu vestigii din sec. XI—XII⁶¹. Prima mențiune documentară o avem despre un arhidiacon din 1265 (*Ceba archidiacone de Hunyod*), apoi despre un sat din

⁵⁶ Csánki D., *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*, V, Budapest, 1914, p. 675. Vezi discuția problemei la P. Iambor, *În legătură cu localizarea cetății Sînmiclăuș (Turda)*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 309—313.

⁵⁷ Györffy Gy., *Az árpádkori Magyarország történeti földrajza*, II, Budapest, 1987, p. 189.

⁵⁸ DIR, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 503.

⁵⁹ Györffy Gy., *op. cit.*, III, p. 556.

⁶⁰ A. F. Gombos, *op. cit.*, p. 1709.

⁶¹ Radu Popa, *La începuturile evaluării mediu. Țara Făgărașului*, București, 1988, p. 56.

comitatul respectiv în 1276 (*in comitatu de Hunyod Pyspuki*). La 1333 comitele Martin era și castelan la Deva⁶².

S-ar putea ca prima mențiune documentară despre cetatea Crasna să fie cea dintr-un document din 1227, dar cu referire la sfârșitul sec. XI, cind se spune că principele Coloman (viitorul rege), episcop de Oradea (mai exact de Bihor), a stăpinit în orașul-cetate Crasna (*Colomannus Waradiensis episcopus princeps fuit in Krason civitate*). Cînd a ajuns rege, a donat așezarea unui particular (*Mesta cui rex donabat civitatem Krason*)⁶³. În 1164 este pomenit Ianus comite de Crasna⁶⁴, iar la începutul sec. XIII, comiți curiali, *castrenses*, iobagi ai cetății Crasna⁶⁵. Cetatea nu a fost încă identificată pe teren.

În legătură cu cetatea Solnoc, una dintre cele mai importante din Transilvania primelor veacuri ale evului mediu, se mai poartă discuții. Inițial în jurul acestei cetăți, care în mod sigur trebuia să fi fost în Transilvania, era un comitat foarte întins din care s-au desprins ulterior mai multe. Cea mai plauzibilă identificare a cetății Solnoc ar fi cu fortificația cu cel puțin două incinte cu valuri și șanțuri din pădurea de la nord de localitatea Zalnoc-Sălaj, aflată pe un important *drum al sării de uscat* care lega Transilvania prin Poarta Meseșului — Arduș — Sălacea cu Panonia⁶⁶. La Dej, care a fost din sec. XIII centrul comitatului Solnocul Interior, se bănuiește că ar exista urmele unei cetăți pe Dealul Rozelor. Este amintită în documente în 1236 și în 1281 (*in castro videlicet in loco castrensi... Deeswar*)⁶⁷. Începînd din 1166 sînt pomeniți în documente comiții de Solnoc, uneori cite doi deodată, sugerînd existența a două comitate: 1166 — Fulc; 1197 — Hermo; 1198 — Petru; 1199 — Ampudin și Tiburțui; 1201 — Martin; 1205 — Smaragdus⁶⁸. În 1235 este menționată posesiunea *Kozarwar* (*cetatea cazarilor*, Cuzdrioara)⁶⁹ aparținînd cetății Solnoc. Numele îi vine de la fortificația inelară de pămînt din perioada anterioară anului 1000.

Începînd cu a doua jumătate a sec. XIII, odată cu scăderea autorității regale, aproape toți voievozii Transilvaniei dețineau și demnitatea de comiți de Solnoc, acest comitat fiind unul dintre cele mai importante prin ponderea economică pe care o deținea, voievozilor revenindu-le o mare parte din venituri. De altfel, într-un act din 1334, Toma de Szécseny, puternicul voievod, scrie castelanului de Ciceu despre drepturile asupra acestui comitat: „*comitatul nostru Solnoc... pe care l-au cîrmuit din vechime necurmat înaintașii noștri în puterea slujbei voievodale, pe care au avut-o ca voievozi ai acestei părți și pe care îl cîrmuim acum și noi*”⁷⁰.

⁶² Hazai *Okmánytár*, VI, p. 135; Teutsch-Firnhaber, *Urkundenbuch*, I, p. 111; Györfy Gy., *op. cit.*, III, p. 294—295.

⁶³ Fejér G., *Codex Diplomaticus Hungariae*, III/2, p. 484; Teutsch-Firnhaber, *Urkundenbuch*, I, p. 42.

⁶⁴ Fejér G., *op. cit.*, IX/7, p. 634.

⁶⁵ *Reges:rum Varadinense*, cap. 176—181, 193; *DIR*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, p. 47, 60, 100.

⁶⁶ Șt. Matei — P. Iambor, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 509.

⁶⁷ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I/1, București, 1887, p. 143—144.

⁶⁸ *DIR*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, 4, 13, 16, 17, 19, 30.

⁶⁹ *DIR*, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, p. 337.

⁷⁰ *DIR*, C. Transilvania, veac. XIV, III, p. 316.

Așezarea fortificată de la Satu Mare (*castrum Zothmar*), din păcate nelocalizată cu certitudine pe vatra actualului oraș, este menționată, după cum am arătat mai sus, în contextul evenimentelor de la începutul sec. X, ea făcând parte din sistemul defensiv al formațiunii politice conduse de ducele Menumorut. În 1181 este amintit primul comite, *Nicolae de Sătmăr*⁷¹. Cetatea, ca și arhidiaconatul, sînt menționate într-un act din 1213. În 1230 „oaspeții“ germani din Sătmăr (*hospites teutonici Zothmariensis*) afirmă că au venit în vremea și sub ocrotirea reginei Gisela, soția lui Ștefan I cel Sfînt, deci la începutul sec. al XI-lea, ei bucurîndu-se de privilegiile celorlalți „oaspeți“ sași și germani din Ungaria și Transilvania⁷². Pînă în epoca modernă, colonia aceasta veche cu populație de origine germană — Mintiu (Nempty, Nemethi) a fost separată de Satu Mare, avînd statut de tîrg (*forum*) și de oraș (*civitas*).

Deosebit de interesantă este relevarea într-un document din 1377 că cetatea de la Medieșul Aurit (*castrum Megyesalja*) „cu anumite sate aparținătoare ei a fost dobîndită demult din mîinile valahilor schismatici de regele de atunci al Ungariei“. Prin cercetarea detaliilor informative conținute în document, s-a stabilit că evenimentul a avut loc după mijlocul sec. XI, probabil în vremea regelui Geza I, deci cam în aceeași vreme cînd și Transilvania a intrat în componența regatului arpadian⁷³.

Despre o cetate a Zărandului nu avem știri exacte, ci doar unele referiri indirecte care presupun existența ei destul de timpurie. De altfel a fost identificată pe teren. În *Gesta Hungarorum* (cap. 52) se menționează acordarea la începutul sec. X lui Veluc, conducător de al lui Arpad și luptător împreună cu Usubuu împotriva lui Menumorut, a comitatului Zarand cu ocazia încheierii păcii cu ducele Bihorului. În 1213 și 1214 sînt amintiți în documente primii comiți de Zarand⁷⁴.

Una dintre cele mai importante, mai vechi și cu un rol deosebit în activitatea economică, politică și culturală în primele veacuri ale evului mediu, este așezarea fortificată de la Arad, mai exact de la Vladimirescu (Glogovaț) din partea răsăriteană a orașului, pe malul nordic al Mureșului, unde s-au întreprins importante cercetări arheologice. S-ar putea ca acel controversat *castrum Bellarad* din cronica lui *Anonymus* să fie această cetate, cunoscut fiind faptul că ducatul lui Menumorut se întindea pînă la Mureș. Prima mențiune scrisă se referă la o adunare a nobililor regatului prezidată de regina Elena, soția regelui Bela al II-lea cel Orb, și el de față, ținută lingă Arad după 1131 (*Quod regnante regina Elena, habito consilio regis et baronum fecit congregationem generalem in regno iuxta Arad*)⁷⁵. Tot atunci, probabil, perechea regală a

⁷¹ DIR, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, p. 44.

⁷² DIR, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, p. 238—239.

⁷³ Fr. Pall, *Bomăni din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în AHC, XII, 1969, p. 7—23. Cercetările arheologice în interiorul castelului din Medieșul Aurit au scos în evidență un șanț și un zid de piatră datate în sec. XIII—XIV. Sub zidul amintit s-au găsit urme de pămînt ars cu urme de grinzi și pari de la un val de pămînt cu palisadă, datat pe bază de ceramică în sec. X—XI. Ca formă (rectangulară), această fortificație seamănă cu cea de la Biharea (Sever Dumitrașcu, în *Crisia*, IV, 1974, p. 101—103).

⁷⁴ DIR, C. Transilvania, veac. XI—XIII, I, p. 12, 52.

⁷⁵ A. F. Combos, *op. cit.*, I, p. 651.

acordat bisericii Sf. Martin din Arad 38 de liberiți cu pământurile și cu toate ale lor, după cum reiese dintr-un document al episcopului Andrei de Vespem (*Bela et eius uxor Regina Elena... dedit Ecclesiae S. Martinii de Vrodi, in tribus villis videlicet in Besen, in Karandi, in Rad XXXVIII homines libertos qui vulgo vocant cum terris et omnibus eorum utilitatibus*)⁷⁶. Primul document care atestă comitatul este o copie a unui act de danie al regelui Ladislau I și al fratelui său, ducele Lambert, de la sfârșitul sec. XI, pentru biserica din Titel, care era pusă în stăpânirea unor sate din comitatul Arad (Frumușeni, Zăbrani, Ivanka, Gyarru etc.)⁷⁷. În 1156/1177 este amintită cetatea Aradului (*privilegium domini Bele secundi... villa Orodienis castri nomine Novak... in castro Orodienis sunt 15 manses*)⁷⁸, precum și capitlul bisericii Sf. Martin. Printre așezările lovite de tătari la 1241 este menționat de către Rogerius și Aradul (*Versus Orodinum et Chanadinum procedere inceperunt in medio eorum Novavilla dimissa, nomen cuius Perg fuerat, in homines septuaginta villarum fuerat congregati*)⁷⁹.

Evident că pe teritoriul Banatului trebuie să fie existat multe așezări fortificate, dar nu ni s-au păstrat informații despre ele. Cele cunoscute în prezent pe teren, destul de numeroase, dar necercetate, nu se pot încadra în nici o perioadă istorică cu exactitate. Doar câteva au continuat să rămână centre mai importante în evul mediu, dar și acestea, mai ales cele din cimpie, trecînd prin multe transformări, n-au mai păstrat aproape nici o urmă vizibilă. Ocupația turcească și mai apoi marile lucrări de asanare și sistematizare din veacurile XVIII—XIX au înlăturat multe vestigii. Cele mai elocvente mărturii sînt pentru Cenad, Timișoara și Lugoj. Cele câteva informații scrise ne pot doar sugera cît de cît locul și rolul lor în dezvoltarea procesului istoric din zonă. Din păcate pentru Timișoara și pentru comitatul Timiș știrile scrise cele mai vechi sînt destul de imprecise. Bunăoară *Cronica pictată de la Viena*, relatînd drumul prin Ungaria și prădăciunile grupurilor din „cruciada săracilor” care au pornit spre Țara Sfîntă în 1096, menționează intervenția regelui Coloman care și-a așezat tabăra lîngă riul Timiș pentru a-i împiedica să jefuiască. A încheiat cu ei pace, oferindu-le daruri și hrană, lăsîndu-i să plece mai departe. Tratatul s-a purtat în Timiș (nu în rîu), probabil în ținut sau comitat. (*Rex autem in Temes utiliori consilio usus pacem cum illis firmavit et multis muneribus et victualibus eos honoratos*)⁸⁰.

⁷⁶ Wenzel G., *Árpádkori Új Okmánytár*, VI/1, p. 55. Biserica capitulară sau prepozitura din Arad ridicată în a doua jumătate a veacului XII și la începutul celui următor, prin proporțiile sale (59,50 m. lungimea navei principale) era un monument impresionant, ridicat mai mult ca sigur din propriile venituri care au constat dintr-o puzderie de sate din Transilvania, comitatele Arad, Zarand și din Ungaria și, mai ales, din veniturile sării care era transportată pe Mureș. Avea un port, corăbii și un depozit de sare care era întrecut ca mărime doar de cel din Sephedin (P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania*, în *ActaMN*, XIX, 1962, p. 78—81). Ruinele ei se mai văd și astăzi în centrul localității Vladimirescu (Glogovaț).

⁷⁷ Fotocopia documentului DL 87218 se află la Muzeul județean Arad.

⁷⁸ *Hazai Okmánytár*, VIII, p. 8.

⁷⁹ A. F. Gombos, *op. cit.*, III, p. 2081.

⁸⁰ A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 645—646.

La începutul sec. XI zona aceasta a fost teatrul unor lupte atit între Ștefan I, regele Ungariei și ducele Achtum din Morisena, cât și între unguri și bulgari. După desființarea statului bulgar în 1018 de către Vasile II, împăratul Bizanțului, acesta a reorganizat arhiepiscopia de Ohrida prin chrisobulele din 1019—1020. Printre localitățile dependente de episcopia de Branicovo este amintit și *Kastron Bisiskos — Dibiskos — Tibiskos*, care, după părerea mai multor istorici, ar fi în Banat. Și nu la Jupa (anticul *Tibiscus*), unde nu s-au găsit nici un fel de urme ale unei așezări medievale, ci la Timișoara⁸¹. Orașul Timișoara apare menționat, după cum am arătat mai sus, și în lucrarea geografului arab al-Idrisi din 1153—1154, ca fiind „*un oraș înfloritor și populat*”⁸². În jurul castrului Timiș s-a organizat comitatul omonim, primul comite atestat fiind Pancratius la 1177. Prima mențiune documentară a cetății datează din 1212 (*terram Gyad a quatuor aratra a castro Temesiensi exemtam*)⁸³. La 1266 sint amintite alte posesiuni ale cetății și ale oamenilor cetății Timiș (*terra castris de Tymes, castrenses Tymes*)⁸⁴. Probabil după o refacere a cetății, la începutul sec. XIV Carol Robert a construit cu meșteri italieni un castel regal pe „Insulă” (probabil pe un loc mai înalt înconjurat de mlaștinile din jurul cetății). Regele amintit a rezidat aici o vreme pînă și-a consolidat domnia. Din 1315 avem documente regale emise din Timișoara, numită într-unul din 1323 *castrum nostrum regis de Thumuswar*⁸⁵.

O altă așezare întărită importantă din Banatul de sud care continuă de la sfîrșitul mileniului I pînă în evul mediu este *Horom* (azi Nova Palanka în Serbia). Făcea parte alături de Orșova și Keve din teritoriul stăpînit de Glad (*qui dominium habebat a fluvio Marus usque ad castrum Horom*). Luat în stăpînire de unguri, este menționat în 1123 cu ocazia luptelor dintre aceștia și bizantini, care, trecînd Dunărea, le-au incendiat ungarurilor corăbiile cu faimosul „foc grecesc”, riul Caraș pe care este situată cetatea înroșindu-se de singe (*transiverunt Hungariam in Haram et Hungari aliquod per ingenia inflamant ignes sulphureos in naves Hungarorum*)⁸⁶.

Aceleași evenimente le relatează și cronicarii bizantini Ioan Cinnamus, care numește așezarea *Chram castellum* (cu ocazia luptelor din 1123) și *Chram Hungariae oppidum* (cu ocazia conflictelor din 1163/1164), precum și Nicetas Choniates, care o numește pur și simplu *Chram* în ambele cazuri⁸⁷.

Aflată, după cum am mai spus, la vărsarea riului Caraș în Dunăre, această cetate a fost reședința sau centrul comitatului Caraș⁸⁸. Cetatea

⁸¹ Cea mai nouă reluare a problemei la I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, p. 39—41. Vezi discuția problemei și la P. Iambor, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 167—168.

⁸² Vezi mai sus nota 19.

⁸³ Orivay T. — Pesty Fr., *Oklevelek Temesvármegye...*, I/1—2, Bratislava, 1894, p. 315.

⁸⁴ *DIR*, C. Transilvania, veac. XIII, II, p. 81.

⁸⁵ *DIR*, C. Transilvania, veac. XIV, I, p. 235; II, p. 68.

⁸⁶ A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 441.

⁸⁷ A. F. Gombos, *op. cit.*, I, p. 1270, 1288, 1683, 1689.

⁸⁸ Ideea este emisă și formulată de către Györffy Gy., *op. cit.*, III, p. 487—489 cu trimiterile documentare mai importante.

Carașului apare într-un document din 1177 (*Emelka villa Carasuensis castri*)⁸⁹, iar primul comite în 1200 (*Weitech curiali et comite de Kra-sow*). Un text din a doua jumătate a sec. XIII pare mai explicit când amintește *villa Pinar que est sub castro Crassu*⁹⁰, fiind vorba de un sat dispărut azi, numele lui păstrându-l toponimul *Bunariște* din partea de nord a localității Nova Palanka (respectiv de sub fosta cetate Haram-Caraș). Se pare că după invazia tătarilor, când această fortificație a fost distrusă, s-a construit în sus spre munte o cetate nouă de piatră numită în documente și Izvorul Carașului (*Krassofövár*), amintită în 1355 sub forma de *Karasofw castellum*.

Am insistat asupra acelor așezări fortificate, menționate în cele mai vechi surse scrise păstrate, avind în vedere și faptul că acestea, după ce au suferit distrugerii parțiale sau totale în timpul atacurilor ungarilor, mai apoi ale pecenegilor și cumanilor, au fost refăcute și destinate unor utilizări noi, ele constituind centrele unităților teritorial-administrative, ale unor instituții ecleziastice sau nucleelor unor centre orășenești medievale. De altfel, cum se poate deduce din sursele scrise, confirmate în bună măsură de cercetările arheologice de până acum, atributele de *urbs* sau *civitas* nu sînt exagerate, dacă ne gîndim la suprafața locuită, la lucrările masive de fortificare, la numărul populației înhumate în necropole, la bogăția și varietatea inventarului arheologic, la existența unor monumente religioase, cel puțin pentru sec. XI la care se referă știrile, când este vorba despre Cenad, Dăbica, Bihor, Alba Iulia, dacă nu și mai devreme.

Aceeași situație trebuie să fi avut și alte așezări nementionate în nici o sursă scrisă, probabil datorită distrugerii și încetării existenței lor destul de timpurii, ilustrată însă prin descoperiri arheologice similare: Moigrad, Ortelec, Șirioara, Morești, Pescari, Cladova, Crucisor, Cuzdriovara⁹¹.

Probabil tot din perioada anterioară cuceririi maghiare s-au construit și fortificații cu un rol mai mult defensiv, de refugiu, mult mai reduse ca suprafață, ale unor comunități obștești (așa-numite *cețăți țărănești*), proces care a continuat și mai târziu. Asemenea obiective sînt deosebit de numeroase în sudul și estul Transilvaniei, zonele cele mai expuse atacurilor venite dinspre răsărit.

Documentele păstrate din veacul XIII abundă în pomenirea fortificațiilor cu caracter defensiv, a *castrelor* propriu-zise. După experiența dezastruoasă din 1241, când aproape totul în Transilvania a fost distrus și pustiit, s-a trecut masiv la construirea de cetăți din piatră, pe înălțimi, reduse ca suprafață, mai ales de către nobilimea în plin proces de întărire și anarhie în detrimentul regalității intrate în criză cîteva decenii. Este impresionant numărul acestor *castre* dăruite cu domenii, figurînd în documentele celei de-a doua jumătăți a veacului XIII și la începutul celui următor. Comunitățile săsești încep să-și fortifice bisericile

⁸⁹ *Leveítári Közlemények*, Budapest, 1962, p. 218.

⁹⁰ *Vita S. Domínici*, în A. F. Gombos. *op. cit.*, III, p. 2337.

⁹¹ M. Rusu, *The autochthone population and the Hungarians on the territory of Transylvania in the 9th—11th centuries*, în *Relations between...*, București, 1975, p. 204—216; Șt. Matei — P. Iambor, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 511—512; K. Horredt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 126, 134.

sătești, iar cele secuiești să-și ridice cetăți pe munții care străjuiau trecătorile. Comunitățile românești, compacte mai ales în zonele mărginașe (Maramureș, Zarand, Banat, Hațeg, Făgăraș), organizate în cnezate și districte autonome, continuă același proces de ridicare a unor fortificații proprii⁹².

Pentru reconstituirea evoluției complexe și nuanțate a societății la începutul evului mediu, așezările fortificate și fortificațiile în general au jucat un rol hotărîtor și de aceea numai prin coroborarea informațiilor scrise, atîtea cîte sînt, cu datele arheologice se poate oferi tabloul unei epoci atît de importante pentru istoria noastră.

PETRU IAMBOR

LES SOURCES HISTORIQUES ET LA TERMINOLOGIE DES ÉTABLISSEMENTS FORTIFIÉS DES IXe—XIIIe SIÈCLES

(Résumé)

L'étude analyse de différents termes pour les établissements fortifiés du Haut Moyen Âge de Transylvanie et des territoires voisins mentionnés par des sources écrites de cette période: *castrum*, *civitas*, *burgus*, *urbs*. On présente aussi les premiers documents concernant les principaux établissements fortifiés des IXe—XIe siècles, certains d'entre eux devenant de centres importants du point de vue économique, militaire, administratif, politique, culturel.

⁹² O clasificare și o înșirare a cetăților transilvănene în ordinea apariției în documente, la Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 217—230.